

УДК 929Грушевський(477)«1914/1915»

Ю. В. ОРЕЛ*

АРЕШТ І ЗАСЛАННЯ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО У 1914–1915 РОКАХ: ПОЗИЦІЯ РОСІЙСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Висвітлено питання, пов'язані з арештом М. С. Грушевського у Києві 28 листопада 1914 р. Представлено позицію провідних діячів російської історичної науки О. О. Шахматова, М. О. Дьяконова, О. С. Лаппо-Данилевського, які звернулися з листами-клопотаннями до представників державної влади Російської імперії щодо поліпшення становища М. С. Грушевського. Одночасно публікується лист-звернення М. С. Грушевського до О. О. Шахматова з проханням виступити з роз'ясненням його політичних поглядів перед органами державної влади та лист О. О. Грушевської до Г. С. Шамрай, в якому описується стан розгляду справи професора Грушевського на початку 1915 р.

Ключові слова: М. С. Грушевський; О. О. Шахматов; М. О. Дьяконов; О. С. Лаппо-Данилевський; Перша світова війна; заслання; арешт.

У житті Михайла Сергійовича Грушевського, 150-річчя від дня народження якого відзначається у цьому році, історики-грушевськознавці виділяють кілька періодів. На кожному з них один з основоположників народницького напрямку в українській історіографії займав місце інтелектуального і громадського лідера, виступав у ролі науковця, педагога, успішного організатора громадсько-політичних інституцій та науково-дослідницького процесу, проте завжди залишався вірним своєму головному завданню – написанню “суцільної” історії українського народу.

У Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі – ЦДАК України) зберігається фамільний фонд родини Грушевських, що містить важливі матеріали про життя і діяльність М. Грушевського. Це – особисті документи, листування, наукові праці, фінансові папери, що дозволяють не тільки прослідкувати послідовність подій життя історика, а й відображають еволюцію його поглядів на історію та політику. Разом із тим, свідчення про життя вченого зберігаються і в інших фондах архіву: в документах адміністративних установ, органів освіти, поліції і жандармерії, цензури, в особових фондах інших учених (В. Б. Антоновича, М. Ф. Сумцова, М. В. Довнар-Запольського). Однією з чисельних груп є документи царської поліції і жандармерії, які пильно слідкували за розвитком українського культурно-політичного руху і за М. Грушевським – його провідним діячем і організатором. Документи, що нижче публікуються, зберігаються у фонді Київського

* Орел Юлія Володимирівна – головний спеціаліст відділу використання інформації документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

губернського жандармського управління у справі “Про встановлення ступеню політичної благонадійності дворянина професора Львівського університету Михайла Грушевського на підставі “Правил про місцевості, оголошені такими, що перебувають на військовому положенні”, і стосуються арешту М. Грушевського 28 листопада 1914 р. у м. Києві.

Проблема арешту і заслання М. Грушевського неодноразово порушувалася в працях українських і зарубіжних істориків. Однією з найперших статей, написаних на документах, що зберігаються в ЦДІАК України, є стаття О. Музичук 1991 р., у якій публікувалися протоколи допитів, проведених після арешту вченого у Києві у 1914 р.¹ Безпосередньо питання ролі російських вчених, що виступили на захист М. Грушевського, були порушені у працях Я. Малика², С. Білоконя³, І. Пасько⁴ та М. Робінсона⁵. Подані у цій публікації листи доповнюють вже відомі в історіографії свідчення, пов’язані з арештом і засланням М. Грушевського, що були наведені у документах, опублікованих у 1997–1998 рр.⁶, а саме: у листуванні видатних діячів тогочасної історичної науки С. Платонова і О. Шахматова з президентом Імператорської академії наук К. Романовим у справі полегшення долі українського вченого.

Початок війни застав М. Грушевського на літньому відпочинку на Верховині у с. Криворівня⁷. Перед істориком постало питання вибору місця повернення: Львів чи Київ? Зі Львовом ученого пов’язувала багаторічна подвижницька праця над розбудовою Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ) як осередку українського громадсько-політичного та наукового життя в Галичині. Однак, уже з 1901 р. проявилися розбіжності в поглядах М. Грушевського і провідних діячів громадсько-політичного руху Галичини⁸ на завдання і методи діяльності українського руху. Перші розбіжності переросли у тривалий прихований конфлікт, що проявився у другій половині 1913 р. Кампанія проти провідної ролі М. Грушевського у НТШ розпочалася у червні 1913 р.⁹ із видання анонімної брошури “Наша політика і професор Грушевський”, авторство якої, як з’ясувалося, належало учню професора С. Томашівському. На зборах НТШ 26 грудня 1913 р. члени Товариства, які об’єдналися проти продовження перебування М. Грушевського на посаді голови, змогли зібрати достатню кількість голосів для зміни статуту (проти чого виступав голова Товариства та члени з Наддніпрянської України). Після цих подій професор Грушевський фактично відійшов від активної діяльності в НТШ.

Конфлікт в НТШ, що виник наприкінці 1913 р., мав значний вплив на рішення професора Грушевського повернутися до Києва восени 1914 р. Важливою причиною повернення до Києва також було те, що професор залишався російським підданим і в атмосфері шпигуноманії перших місяців війни міг потрапити під підозру австрійських органів

безпеки¹⁰. Ще одним фактором повернення професора до Києва були здобутки в організації українського громадсько-політичного життя в підросійській Україні у період з 1905 р. до 1914 р. Поважна постать М. Грушевського довгі роки поєднувала український громадсько-політичний рух у Галичині та в українських землях Російської імперії. Після відміни жорстких обмежень публічного вживання української мови у 1905 р. М. Грушевському вдалося організувати роботу Українського наукового товариства в Києві, розпочати видання “Записок Українського наукового товариства”, а також перенести до Києва видання журналу “Літературно-науковий вістник”. Відтак, науково-організаційна діяльність ученого в Києві була досить продуктивною, навіть не зважаючи на перешкоди, що їх чинили жандармське, охоронне і цензурні відомства групі громадських діячів, які згуртувалися навколо створених М. Грушевським осередків.

Особливо важливою для розгортання українського національного руху в Російській імперії була політична позиція М. Грушевського, який боровся за право українського народу на вільний прояв національної самобутності. Основні надії вчений пов’язував із діяльністю депутатів від українських земель у складі Державної думи.

У IV Державній думі напередодні Першої світової війни українське питання користувалося надзвичайно слабкою підтримкою з боку основних політичних партій. О. Лотоцький у статті 1913 р. писав: “Украинство ненавистно нашим охранителям в значительной мере потому, что оно в основе своей – движение демократическое, в этом же и объяснение отсутствия его представителей в 4-й Думе”¹¹.

Переїхавши з Криворівні до Відня, а далі через Італію (що на той час залишалася нейтральною країною) та Румунію,¹² 22 листопада 1914 р.¹³ М. Грушевський повернувся до Києва, де на шостий день після перетину кордону, 28 листопада, був заарештований для з’ясування політичної благонадійності. Ще напередодні арешту жандармське відомство розцінювало його діяльність як особливо небезпечну, зокрема у повідомленні київського, подільського і волинського генерал-губернатора Ф. Трепова міністру внутрішніх справ М. Маклакову від 2 вересня 1914 р. висунуті були такі звинувачення: “За последние годы политические взгляды профессора Грушевского, изложенные в программе его партии, были резко направлены против России, имея конечной мечтой отторжение 10 губерний и двух областей от России с целью присоединения их к Червонной Руси и образования суверенного украинского государства”¹⁴.

Про мету повернення в Україну у 1914 р. М. Грушевський повідомив на одному з допитів, проведених у стінах Київського губернського жандармського управління: “...чтобы содействовать своею деятельностью благоприятному разрешению украинского вопроса в России, пу-

тем выяснения в общественных и правительственных кругах насущных нужд украинской жизни и удовлетворения их в интересах всего государственного у благо”¹⁵.

На допиті 20 грудня 1914 р. М. Грушевський окреслив свою політичну платформу таким чином: “...в последнее время прогрессивные великорусские группы довольно единодушно поддерживали эти стремления украинцев в прессе и в Госуд[арственной] думе; это давало утешительную перспективу для будущего: что путем совместной работы украинской и великорусской интеллигенции будет разрешен украинский вопрос в России законодательным путем, органически, и эта перспектива против[по]ставлялась различным утопиям, продиктованным пессимистическим взглядом на положение украинства в России. Можно было надеяться, что с руководящею великорусскою интеллигенциею можно будет столкнуться и относительно законности украинской культуры и украинской территории в рамках Российского государства в духе старых традиций украинского самоуправления”¹⁶. Такі думки, висловлені професором Грушевським на допиті, тільки укріпили жандармські органи в оцінці ролі вченого у розгортанні та зміцненні українського громадсько-політичного руху як небезпечної. Відтак, відповідно до рішення колишнього генерал-губернатора Ф. Трепова (посилаючись на виконання розпорядження Міністерства внутрішніх справ про вислання в порядку виконання Правил про військовий стан) М. Грушевського мали відправити на заслання у Томську губернію¹⁷.

Розгортання воєнного протистояння, затягування війни, в якій кожній з воюючих сторін потрібно було акумулювати всі доступні ресурси для досягнення перемоги, в т. ч. для консолідації суспільних настроїв, призвело до посилення репресій з боку царського режиму проти українського національного руху, що проявилось в забороні випуску періодичних видань українською мовою (1 січня 1915 р.), припиненні діяльності українських культурно-просвітніх установ, нагінках проти провідних діячів українського громадсько-політичного руху Галичини.

Подані нижче листи відображають позицію провідних діячів російської науки того часу, які виступили проти репресивних заходів державної влади по відношенню до професора Грушевського. У листах петербурзькі науковці наголошували на значному внеску М. Грушевського у дослідження історії Київської Русі і України, відзначали високий науковий рівень написаних ним праць, зокрема “Історії України-Руси”. М. Дьяконов та О. Лаппо-Данилевський застерігали, що заслання М. Грушевського згубно позначиться на стані всієї російської академічної історичної науки (док. № 6).

Листи О. Шахматова, М. Дьяконова, О. Лаппо-Данилевського є яскравим зразком приватного листування і відображають стан настроїв у тогочасній Росії. Вчені просили високопосадовців проявити поблаж-

ливість по відношенню до видатного науковця під час розгляду справи, тобто, проявити милість можновладця до підданого. Провідні історики тієї епохи не апелювали до необхідності дотримуватись громадянських прав, що належать кожній особі від народження і гарантують недоторканість від свавілля органів здійснення державного примусу, зокрема, від необґрунтованого обшуку, арешту, позбавлення волі.

Із збірки листів, що публікується, видно, яке значення для поліпшення становища українського вченого мали звернення його російських колег. У першому з листів від 14 грудня 1914 р. до О. Шахматова М. Грушевський аргументовано виклав свої політичні погляди, доводячи, що вони не направлені проти Росії, а він особисто не є прихильником австрофільської орієнтації, у зв'язку з чим просив російського історика звернутися до відповідальних можновладців із клопотанням у справі власного арешту (док. № 1). З публікацій¹⁸ відомо, що через 10 днів після цього звернення О. Шахматов отримав листа від К. Романова (до якого звернувся О. Грушевський) з пропозицією скласти листа від імені президента Академії наук до міністра внутрішніх справ або верховного головнокомандувача з проханням проявити поблажливість під час розгляду справи М. Грушевського. Відповідаючи К. Романову, О. Шахматов¹⁹ запропонував написати такий лист до товариша міністра внутрішніх справ В. Джунковського від власного імені. Ймовірно К. Романов підтримав цю ініціативу, тому що в слідчій справі М. Грушевського зберігається оригінал цього листа (док. № 3). Значення ролі листа О. Шахматова до командувача окремого корпусу жандармів неможливо недооцінити, що підтверджується й іншими документами. А саме: у листі київського губернатора М. Суковкіна до симбірського губернатора О. Ключарева повідомлялося: “Ввиду назначения министерством внутренних дел для высылки неблагонадежных лиц Томской губернии, Грушевский п[одле]жал отправлению в названую губернию, [однако по] распоряжению главного начальника Киевско[го] [воен]ного округа, основанному на телеграмме [мини]стра внутренних дел, товарища министра [Джун]ковского от 9 февраля сего года за № 87, [вы]сылаемому профессору Михаилу Грушевскому [назначен] местом в[ы]дворения гор. Симбирск, [куда] он отправлен киевским полицмейстер[ом] 18 февраля сего года”²⁰.

Пізніше, 26 січня О. Шахматов та 2 лютого 1915 р. М. Дьяконов та О. Лаппо-Данилевський звернулися до міністра освіти П. Ігнат'єва (док. №№ 5, 6) із проханням сприяти у справі заміни визначеного місця заслання М. Грушевського з Томська на одне з університетських міст європейської частини Росії.

18 лютого 1915 р. М. Грушевського в порядку адміністративного вислання було направлено до м. Симбірськ²¹. Велика заслуга у зміні місця заслання, а відтак у поліпшенні становища українського вченого

належала згаданим зверненням О. Шахматова, М. Дьяконова, О. Лаппо-Данилевського. Принаймні, про це свідчить повідомлення в російській тогочасній пресі. Зокрема, в газеті “Русское слово” від 21 лютого 1915 р. була опублікована така замітка: “Как сообщалось во вчерашнем номере “Русского слова”, к министру народного просвещения графу П. Н. Игнатьеву поступило ходатайство от трех известных русских академиком о замене места ссылки профессору Львовского университета М. С. Грушевскому. Ходатайство это, равно как и ходатайство о разрешении следовать на место ссылки за собственный счет, в настоящее время удовлетворено”²². Отже, листи були використані поліційними органами влади Росії для пояснення причини пом’якшення вироку українському вченому.

Останній з представлених листів, написаний дружиною О. Грушевського – Ольгою Олександрівною сестрі Грушевських – Ганні Сергіївні Шамрай про хід розгляду справи М. Грушевського. Цей документ передає тривожну атмосферу перших місяців війни. Складні обставини, пов’язані з арештом професора і вибором місця заслання, викладені в листі О. Грушевської, доповнюють свідчення, відомі з опублікованого листа О. Шахматова К. Романову від 11 квітня 1915 р. Зокрема, російський вчений повідомляв: “Из достоверного источника знаю, что В. Ф. Джунковскому пришлось отстаивать Грушевского от домогательств киевских военных властей, требовавших ссылки его в Томск. Симбирск явился в результате компромисса”²³.

Перебуваючи у важких умовах заслання, М. Грушевський думками був активно включений в боротьбу українського народу за можливість вільно проявляти власну національну самобутність і відстоювати громадські і політичні права. Позиція вченого періоду симбірського заслання яскраво представлена у чернетці листа, датованій 26 липня 1915 р. (адресати не встановлені). У цьому документі вчений пропонував план дій для відродження українського національного руху, розгромленого під приводом запровадження військового стану: “... послати до Щербатова та Поливанова депутацію від видавців, редакторів etc. в справі знесення заборон і обмежень з української преси, мови, правопису...”²⁴; провести “з’їзд діячів народного театру”²⁵. М. Грушевський у вказаному листі закликав активних діячів українського руху не “відкладати все “до після війни”²⁶, підкреслював, які питання конче необхідно порушити перед новими міністрами: “Перед мін[іністром] внутр[ішніх] – заборона слова, цензура, доля висланих галичан. Перед мін[іністром] освіти – мова в школі, справа приватн[их] шкіл і укр[аїнських] предметів в учит[ельській] семін[арії] і серед[ніх] школах, у оберпрокурор[а] – укр[аїнська] проповідь, обрусеніє духівництва”²⁷. У той же час український вчений усвідомлював, що не у всіх питаннях розвитку національного руху українські громадські діячі можуть покластися на російську

інтелігенцію: “К. передав мені свої враження, що рос[ійська] інтелігенція піддержить укр[аїнські] культурно-націон[альні] домагання, але не політичні”²⁸.

Пізніше М. Грушевському вдалося добитися переведення до Казані, а з вересня 1916 р. учений проживав із сім'єю в Москві під наглядом поліції. З початком Лютневої революції 11 березня 1917 р. М. Грушевський залишив Москву і виїхав до Києва, щоб очолити Українську Центральну Раду.

Нижче публікуються сім документів, що включають засвідчені машинописні копії трьох листів видатних науковців початку ХХ ст. (№№ 1, 5, 6), супровідні листи до них (№№ 2, 4), складені представниками державних органів влади, та оригінали листів О. Шахматова і О. Грушевської.

Документи, за винятком листа № 6, публікуються вперше²⁹.

Тексти документів подано за сучасними правилами правопису зі збереженням мовних особливостей авторів. Граматичні помилки, описки виправлено без застереження. Авторські скорочення, відновлені упорядником, взято у квадратні дужки. Місце і час створення документів визначено за їхнім змістом і авторським датуванням. Якщо дату документа встановлено за змістом, її зазначено у квадратних дужках. Вказівку упорядника на час і місце створення документа подано над авторським текстом праворуч. Власноручні підписи на документах у публікації подано курсивом.

¹ *Музичук О. В.* Звинувачується у шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М. С. Грушевського)//Архіви України. 1991. № 5. С. 12–29.

² *Малик Я.* Кримінальне переслідування Михайла Грушевського: 1914–1934 рр./Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 412–425.

³ *Білокінь С. І.* “Справа про висланого з Галичини ... професора М. Грушевського”//Архіви України. 1996. №№ 1–3. С. 92–98.

⁴ *Пасько І. В.* З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського: листи до О. О. Шахматова (за матеріалами архіву Російської академії наук у Санкт-Петербурзі)//Там само. С. 98–109.

⁵ *Робинсон М. А.* М. С. Грушевский и русская академическая элита//Славянський альманах 2008. 2009. С. 176–206.

⁶ *Варлыго А. А.* “Я никогда не выступал против России”. М. С. Грушевский и русские ученые 1914–1916 гг.//Исторический архив. 1997. № 4. С. 175–199; Ссылка М. С. Грушевского (подготовил П. Елецкий)//Минувшее. Исторический альманах. 1998. Вып. 23. С. 207–262.

⁷ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 151.

⁸ Там само. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 11–12.

⁹ *Винар Л.* Михайло Грушевський як голова НТШ//Український історик. 1969. Вип. 1–3 (21–23). С. 36.

¹⁰ ЦДІАЛ України (Центральний державний історичний архів України, м. Львів). Ф. 309. Оп. 2. Спр. 100. Арк. 1–10.

¹¹ *Белоусенко О.* Украинский вопрос в четвертой Думе//Украинская жизнь. 1913. № 6. С. 30.

¹² ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 151зв.

¹³ Там само. Арк. 151зв.

¹⁴ Там само. Арк. 176.

¹⁵ Там само. Арк. 152.

¹⁶ Там само. Арк. 193зв.

¹⁷ Там само. Арк. 73, 206–206зв.

¹⁸ *Варлығы А. А.* Зазн. твір. С. 179.

¹⁹ Там само. С. 179.

²⁰ *Білокінь С. І.* Зазн. твір. С. 94.

²¹ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 104, 105.

²² *Білокінь С. І.* Зазн. твір. С. 93.

²³ *Варлығы А. А.* Зазн. твір. С. 188.

²⁴ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 118.

²⁵ Там само. Арк. 118зв.

²⁶ Там само. Арк. 119.

²⁷ Там само. Арк. 119зв.

²⁸ Там само. Арк. 120.

²⁹ *Чернов Е. А.* Петроградские ученые и ссылка М. С. Грушевского во время Первой мировой войны//Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 2. С. 642–645.

Чернетка листа № 6, опублікована в “Дніпропетровському історико-археографічному збірнику” у 2001 р., була виявлена Є. А. Черновим в особовому фонді М. О. Дьяконова, що зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі. Тексти листа, що публікується, і зазначеної чернетки майже ідентичні (чернетка не містить відомостей про авторів). Однак у коментарі до опублікованої чернетки Є. А. Чернов зазначав, що неможливо встановити, яке цей документ мав значення для вирішення долі М. С. Грушевського.

№ 1

Лист

**М. С. Грушевського до голови відділення російської мови
і словесності Академії наук О. О. Шахматова
про громадсько-політичні погляди на українське питання
в Російській імперії та з проханням виступити з клопотанням
щодо його звільнення з тюрми**

14 грудня 1914 р., м. Київ

Глубокоуважаемый Алексей Александрович!

Захваченный нынешнею войною в Карпатах, я напрягал все силы к тому, чтобы получить возможность вернуться в Киев, и когда, наконец, эта моя мечта сбылась, я совершенно неожиданно был арестован и вот уже две недели

сизу в Киевской тюрьме. Несправедливость лично для меня крайне обидная, с политической точки зрения весьма вредная. Вы знаете мое направление и образ мыслей; и в статьях, напечатанных в “Литературно-научном вестнике” перед каникулами, мое политическо-общественное направление и деятельность обрисованы с полной определенностью и откровенностью. В первой, напечатанной в IV и V кн. (заглавия не помню), я выяснял, что в виду отсутствия украинского представительства в Госуд[арственной] Думе и слабого распространения украинской публицистики в широких кругах интеллигенции неотложною задачею является выяснение путем сношений с представителями прогрессивного великорусского общества насущных нужд украинской жизни, и отмечал известные успехи в этом направлении, открывающие надежду на успешное разрешение украинского вопроса в России законодательным путем, совместными усилиями украинского и великорусского общества. Во второй, озаглавленной “Сараевская трагедия” и напечатанной в VI кн., я со всею возможною для нее определенностью (в виду того, что статья предназначалась и для украинской публики Австрии) – выяснял (как делал это и в более ранних статьях) неосновательность предположений, что разрешением украинского вопроса может заняться серьезно австрийское правительство, которого внимание обращено совсем в другую сторону; подчеркивал отсутствие в руководящих украинских кругах России всякого тяготения в сторону Австрии и усиленное отмежовывание их (в прессе) от галицких манифестаций австрийского патриотизма: отмежовывание это должно было излечить от всяких иллюзий относительно того, что австрийская экспансия может найти какую-нибудь опору на российской Украине. На этой точке зрения, что украинский вопрос должен разрешиться на почве России органическим путем, в тесном сотрудничестве украинской и великорусской интеллигенции, в законодательных формах, оставался я затем и во все время войны и не принимал никакого участия в каких-либо враждебных манифестациях против России. Известие о великих надеждах, поданных русским правительством полякам, наполнило меня надеждою, что вслед за поляками русское правительство сочтет нужным заняться и украинским вопросом, так многообразно связанным с польским. И сейчас я остаюсь в уверенности, что нынешний момент – исторический момент, когда наряду с примирением Польши и России должны быть заложены основания и для разрешения украинского вопроса. Вот что необходимо теперь, – а не старые счеты с украинством за его помышление об автономии (которая теперь обещана Польше – очевидно без всякого ущерба для государства) или за теоретические рассуждения о федеративном строе как наиболее совершенной форме государственного устройства – между тем как практически вопрос шел лишь о таких вещах как украинский язык в школе, церкви и суде (эта градация вопросов ближайших и дальнейших, теоретических, также отмечена в указанной моей статье в “Лит[ературно]-наук[овом] вест[нике]”).

Вы, глубокоуважаемый Алексей Александрович, может будете иметь возможность обратить на это внимание подлежащих сфер. Я с этой целью рассчитывал, устроив свои дела в Киеве, тоже отправиться в Петербург, но – очутился под замком. Скажу коротко: если русское правительство не возьмется теперь же за разрешение украинского вопроса в благожелательном смысле, враги России могут сделать из него орудие против нее.

Лично для меня данное заключение не только страшно обидно, но и очень тяжело. Прошлогдние галицкие передраги и последние военные тревоги сильно отразились на мне. Я совсем плох.

Если желательнo еще сохранить меня на некоторое время, хотя бы как научную силу, нужно поспешить с освобождением меня от этой высылки; я чувствую как мои бывшие силы оставляют меня с каждым днем.

Как представитель учреждения, блюдушего интересы науки, которой я служил, я счел нужным Вас уведомить о постигшем меня заключении. Поручая себя благосклонной памяти Вашей остаюсь преданный.

Подписал: Михаил Грушевский. Киевская губернская тюрьма, больница, кам[ера] 30.

С подлинным верно: начальник киевского губернского жандармского управления, полковник.

Резолюція: Подполковнику Самохвалову для сведения. 24. XII. 14

ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 61–62. Засвідчена копія.

№ 2

Лист

в. о. віце-директора Департаменту поліції О. Т. Васильєва до начальника Київського губернського жандармського управління О. Ф. Шределя про направлення товаришем міністра внутрішніх справ В. Ф. Джунковським листа академіка О. О. Шахматова у справі М. С. Грушевського

12 січня 1915 р., м. Петроград

Секретно

В дополнение отношения от 4 декабря 1914 года за № 178420 Департамент полиции на основании распоряжения господина товарища министра внутренних дел, свиты его величества генерал-майора Джунковского препровождает Вашему высокоблагородию поступившее к его превосходительству ходатайство ординарного академика Императорской академии наук Шахматова от 4 января сего года за привлеченного при вверенном Вам Управлении к переписке в порядке Положения о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия Михаила Сергеевича Грушевского, для доклада означенного ходатайства киевскому губернатору.

За директора

Васильев

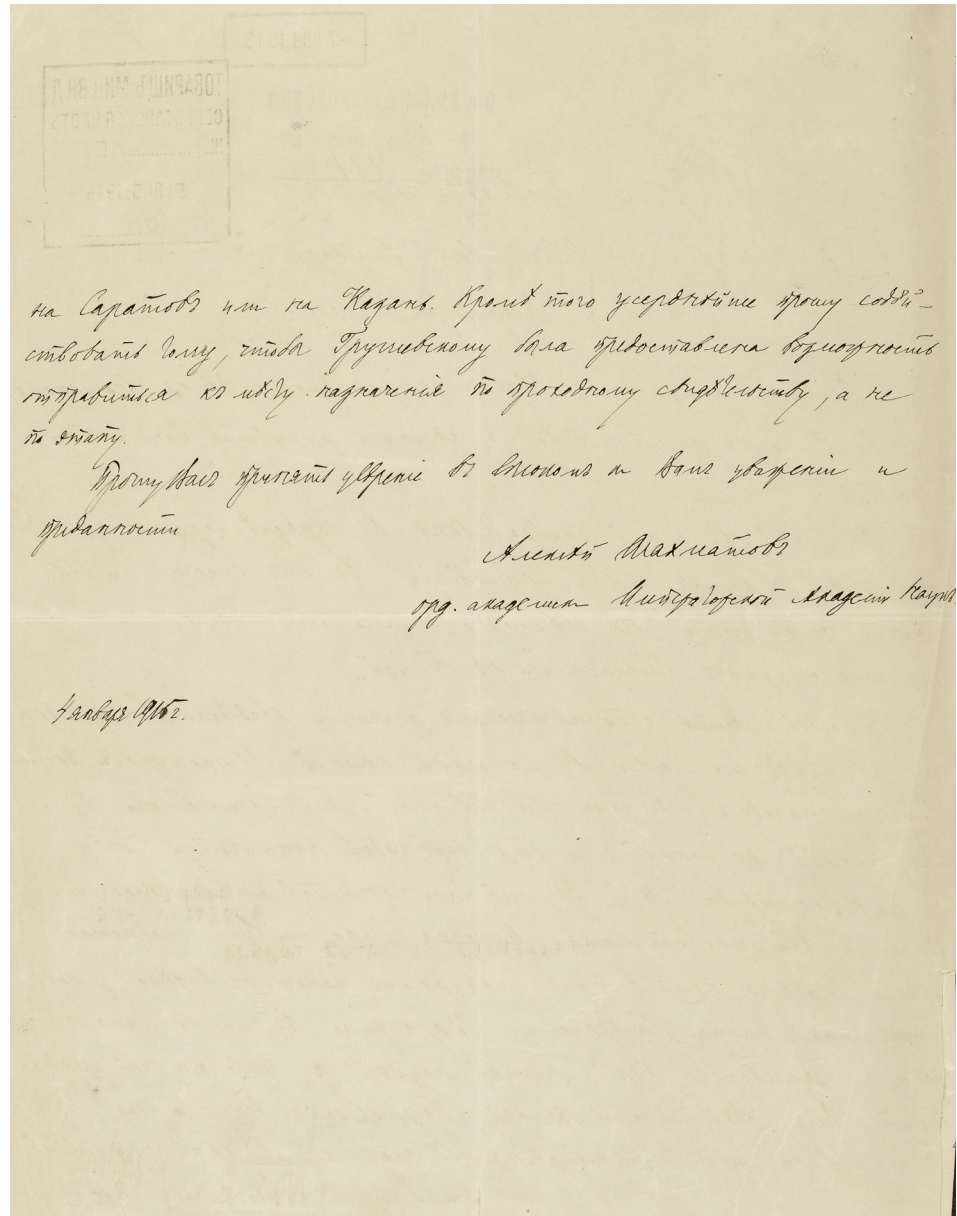
Заведующий делопроизводством

нідпис

Помітки: 16.І.15. Возвратить. Доложено губернатору 14-го января – Решено выслать по проходному свидет[ельству]* именно в г. Томск, а не в другие университетские города. П[олковник] Шр[едель]. 14. І. 15 г.

ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 76–76зв. Оригінал.

* У донесені полковника О. Ф. Шределя київському губернатору М. І. Суковкіну роз'яснено, чому вчений не може бути висланий за прохідним свідомством: “Ввиду серьезной и опасной для России противоправительственной деятельности проф. Грушевского, связанной, как выяснилось теперь, со многими городами, нежелательно предоставить ему возможность следовать в Томск по проходному свидетельству, а необходимо отправить его под конвоем, за его счет” (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 95–95зв.).

Лист О. О. Шахматова до товариша міністра внутрішніх справ
 В. Ф. Джунковського.

удовле

изгот

основн

Волосы на головѣ и бородѣ при-
вести въ обичную видъ, не допуская
какой-либо распушенности. Всякая
наклоняя головы ни впередъ, ни назадъ, ни
въ стороны. Оба плеча должны быть видны.

рядѣ, не допуская сниманія воротнич-
ковъ и т. п. умышленной небрежности.

ляя открытымъ все ухо. (Эта фотографія
въ профиль важнѣе всего)

О П И С А Н І Е П Р И М Ь Т Ь .

Возрастъ по нар виду	Годъ и мѣс. рожденія					
Ростъ 1 метръ	сант.	Полнота	Тѣлосложеніе	Объемъ въ поясѣ		
1) Волосы: Цвѣтъ	Волнистость	Густота	Лысина			
2) Борода и усы: Цвѣтъ	Форма	Густота	Особ.			
3) Лицо: Цвѣтъ	Полнокровіе	Выраженіе	Особ.			
4) Лобъ: Высота	Накл.	Морщины	Форма головы			
5) Брови: Цвѣтъ	Форма	Густота	Расположеніе	Особ.		
6) Глаза: (орбиты): Величина	Глубина		Особ.			
7) Глаза: Цвѣтъ райка	Классъ	Особ.	Раст. между глазъ			
8) Носъ: Спинка	Основаніе	Выст.	Длина	Шир. Особ.		
9) Уши: Форма	Оттопыренность	Велич.	Особ.			
Уши:	10) борд.: Нач.	Верх.	Низ.	12) Противо-коз: Накл.	Проф.	Вып.
	11) мочка: Накл.	Форма	Приростаніе	13) Внутр. скл.: Вып.	Вел.	
14) Губы: Форма	Высота	Толщина	Выступаніе	Особ.		
15) Подбородокъ: Длина	Накл.	Форма	Полнота	Особ.		
16) Плечи: Ширина	Накл.	Шея	Особен.			
17) Руки: Величина	Привычка держать	Особен.				
18) Ступни ногъ: Длина (№ обуви)	Особенность формы ногъ					
19) Осанка (выправка корпуса. Манера держаться):						
20) Походка						
21) Особ. въ жестикуляціи, гримасы, мимика, и т. п.						

3) Во весь ростъ, стоя, въ $\frac{3}{4}$
въ томъ самомъ головномъ
уборѣ, верх. платьѣ и обуви, въ
котор. былъ задержанъ. Если
носить очки, то одѣть.

М. С. Грушевський. Фото 1914 р. з матеріалів Київського ГЖУ.

№ 3**Лист**

**О. О. Шахматова до товариша міністра внутрішніх справ
В. Ф. Джунковського з клопотанням про заміну
М. С. Грушевському місця заслання**

4 січня 1915 р., м. Петроград

Ваше превосходительство милостивый государь Владимир Федорович!

Весьма обязанный Вам за разрешение двух обращенных к Вам моих ходатайств, я решаюсь утрудить Вас новою просьбой.

В Киеве в конце ноября был в порядке охраны арестован известный историк М. С. Грушевский. В чем именно его обвиняют, я не знаю. Но обвинение должно быть тяжело, так как он, как я узнал, высылается в Томск.

Не смею судить о политическом значении предположенной меры, но, прочитав его статью в июньской книжке “Литературно-наук[ового] вiстника” (“Сараевская трагедия”), думаю, что обвинение М. С. Грушевского в мазепинстве не может иметь под собой фактической почвы.

Научные труды М. С. Грушевского представляют высокую ценность. Его многотомная “История України-Руси” снабжена таким богатым критическим аппаратом, какого не видела у нас историческая наука со времен Карамзина. В силу великих заслуг Грушевского перед русской наукой, я позволяю себе усердно просить Вас содействовать замене Грушевскому Томска на Москву, где он мог бы заниматься в архивах, в крайнем случае – на Саратов или на Казань. Кроме того, усерднейше прошу содействовать тому, чтобы Грушевскому была предоставлена возможность отправиться к месту назначения по проходному свидетельству, а не по этапу.

Прошу Вас принять уверение в высоком к Вам уважении и преданности.

Алексей Шахматов

орд[инарный] академик Императорской академии наук

Помітки олівцем: Спешно 5 или 6.01; Читать. Справка; 5 ч[асов] 40 м[инут] 7.01 было посылаемо в 9 д[елопроизводст]во, не приняли.

ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 77–77зв. Оригінал.

№ 4**Повідомлення**

**генерал-квартирмейстера Головного управління Генерального штабу
генерал-майора Леонт'єва головному начальнику Київського
військового округу В. І. Троцькому про надсилання копій листів
М. О. Дьяконова, О. С. Лаппо-Данилевського
і О. О. Шахматова щодо полегшення долі М. С. Грушевського**

23 лютого 1915 р., м. Петроград.

Секретно.

Управляющий Министерством народного просвещения препроводил военному министру на благоусмотрение копии писем ординарных академиком Императорской академии наук господ Дьяконова, Лаппо-Данилевского и

Шахматова об облегчении участи профессора Львовского университета Грушевского.

Препровождая при сем копии означенных писем, прошу Ваше высокопревосходительство не отказать сообщить Ваше заключение по существу заключающегося в них ходатайства.

Приложение: копии двух писем.

Подлин[ное] подписали: и[справляющий] д[олжность] начальника генерального штаба генерал от инфантерии N, и[справляющий] д[олжность] генерал-квартирмейстера генерал-майор Леонтьев и за делопроизводителя полковник Ерандаков.

С подлин[ным] верно: письмоводитель Янишевск[ий].

ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 106. Засвідчена копія.

№ 5

Лист

**О. О. Шахматова міністру народної освіти П. М. Ігнатьєву
з проханням виступити з клопотанням перед військовими органами
влади щодо заміни Томська, визначеного місцем заслання
М. С. Грушевського, на одне з міст європейської частини країни**

26 січня 1915 р., м. Петроград

Ваше сиятельство граф Павел Николаевич!

Разрешите мне, скромному русскому ученому, изложить причины, побуждающие меня обратиться к Вам с просьбой о ходатайстве за выдающегося русского ученого, историка М. С. Грушевского, в настоящее время сидящего в киевской тюрьме и ожидающего высылки в Томск. Причины эти следующие.

Во-первых, М. С. Грушевский один из самых видных деятелей русской исторической науки. Его работы по истории Киевской Руси и Малороссии исполнены с такой эрудицией и таким ученым талантом, что совершенно затмили собой всю предшествующую литературу, являясь, кроме того, образцом критического отношения к источникам и богатейшим собранием почерпнутого из первоисточников материала.

Во-вторых, поскольку я знаю, М. С. Грушевскому, арестованному по распоряжению военных властей, не предъявлено никакого определенного обвинения. Его высылают за его “украинофильство”, за то, что он влиятельный писатель и был когда-то энергичным деятелем. Разумеется, впрочем, М. С. Грушевскому ставят в виду не его любовь к родной Украине, к родному племени, к родному языку, а тот предполагаемый в нем наклон в его политическом мировоззрении, который ведет к мазепинству, т. е. к политическому сепаратизму. Едва ли, однако, осведомленный и справедливый суд решится признать М. С. Грушевского сепаратистом или сторонником “австрийской ориентации”, как выражаются украинцы. Всегда будучи сторонником России, он уже больше года как окончательно порвал отношения с представителями австрофильских течений в Галиции и подвергся за это в Галиции обвинениям со стороны поляков в русофильстве и “русской ориентации”. Впрочем, для подобных обвинений есть определенная фактическая почва. М. С. Грушев-

ский, как можно доказать ссылкой на последние публицистические его статьи, стал действительно в ту печальную с нашей, русской, точки зрения позицию, которая ставит украинский вопрос в естественную и законную связь со всеми другими русскими вопросами.

Имея в виду две причины и руководствуясь тем, что Вам вверены в настоящее время заботы о русском просвещении, я обращаюсь к Вашему сиятельству с покорнейшей просьбой заступится перед военными властями за М. С. Грушевского и исходатайствовать у командующего Киевским военным округом генерала Троцкого замену назначенного им для М. С. Грушевского Томска – Саратовом, Казанью или Москвой, где М. С. Грушевский мог бы заняться научным трудом, пользуясь библиотекой университета и местными архивами.

Не осудите меня, если я прибавлю, что смягчение участи М. С. Грушевского может оказаться полезным не только для него одного, и не только для русской науки, но и для общего русского дела, которому так важно вернуть украинские течения в отечественное русло.

Прошу Вас принять уверение в совершенном уважении и преданности.

Алексей Шахматов,

ординарный академик Императорской академии наук

Верно: подполковник Васильев.

С копией верно: письмоводитель Янишевск[ий].

ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 108–108зв. Засвідчена копія.

№ 6

Лист

**М. О. Дьяконова і О. С. Лаппо-Данилевського міністру народної освіти
П. М. Ігнат'єву з проханням виступити з клопотанням
перед військовими органами влади щодо заміни Томська,
визначеного місцем заслання М. С. Грушевського, на одне
з університетських міст європейської частини країни***

2 лютого 1915 р., м. Петроград

Ваше сиятельство граф Павел Николаевич.

В виду печальной участи, грозящей профессору Львовского университета Михаилу Сергеевичу Грушевскому, мы считаем своим долгом обратиться к Вам с покорнейшею просьбою об облегчении его положения. Михаил Сергеевич давно работает в области южно русской истории и стяжал себе почетную известность своими научными трудами, число которых весьма значительно, и между которыми наиболее известны: “История Украины-Руси”, доведенная до VIII тома, “Киевская Русь”, т. I, “История украинского козачества”, его диссертация “Барское староство” и многие другие издания.

Высылка Михаила Сергеевича Грушевского в Томскую губернию самым губительным образом отразилась бы на всем ходе ценных его научных работ, а потому мы решаемся просить Ваше сиятельство, не признаете ли Вы возможным ходатайствовать перед военными властями о замене ему высылки

в Томскую губернию предоставлением ему права жительства в одном из университетских городов европейской России, где бы он мог продолжать свои занятия.

Просим принять уверения в совершенном уважении ординарные академики Императорской академии наук.

Подлин[ное] подписали: М. Дьяконов и А. Лаппо-Данилевский.

Верно: подполковник Васильев.

С копией верно: письмоводитель Янишевск[ий].

ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 107. Засвідчена копія.

№ 7

Лист

О. О. Грушевської до Г. С. Шамрай про стан розгляду справи щодо заслання М. С. Грушевського

*[Не пізніше 7 лютого 1915 р.], * м. Петроград*

Дорогая, сегодня сказали, что получили письмо от киевского губернатора, пишет, что он старался сделать все, но Т[роцкий] уперся, и ему удалось только добиться, что бы отправили на свой счет, а не по этапу, как хотел Т[роцкий]. Пишет, чтобы хлопотать у Д.** Я это делала с первого дня приезда, но его не было в городе, приехал только вчера. Обещал хлопотать сам лично; сижу и жду результатов, но после стольких разочарований и письма ничему не верю. В Департаменте полиции сказали, что это зависит только от местных властей, т.к. они объявили, что поступают по военному положению, а это дает им право не спрашивать Петроград. Но хлопотать не перестанем до конца. Мне очень грустно, что оказалось, что мало я успела в Киеве. Но я все еще не теряю надежды чего-нибудь достичь. Мне кажется, что лучше уже уезжать в Томск, но не оставаться, чтобы еще нового дела не выдумали. Обвиняют в сепаратизме и украинской антиправительственной агитации. Представили против всего очень веские доказательства, что он никогда не в чем подобном не участвовал. Ежеминутно ждем звонка, тревожимся. Кто мог думать, что присоединится еще новое влияние и пошатнет наши надежды. Два раза была я у знакомой, давала разные справки, написала объяснительную записку и т. д. Может быть поможет. Да хранит всех Бог.

Целую Оля.

ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 103 а, 103 б, 103 в–103 в зв. Оригінал.

* Датовано за поштовим штемпелем на конверті.

** Ймовірно, йдеться про В. Ф. Джунковського.

The issues related to the arrest of M. S. Hrushevsky in Kyiv on November 28, 1914 are published. Also is presented the position of the leading figures of Russian historical science O. O. Shahmatov, M. O. Dyakonov, O. S. Lappo-Danilevsky,

who wrote letters of request to the representatives of the government of the Russian Empire for improve the situation of M. S. Hrushevsky. Simultaneously is published a letter of appeal of M. S. Hrushevsky to O. O. Shakhmatov asking to speak with explanation of his political views to the public authorities and the letter of O. O. Hrushevska to H. S. Shamrai, which describes the state of professor Hrushevsky at the beginning of 1915.

Key words: M. S. Hrushevsky; O. O. Shakhmatov; M. O. Dyakonov; O. S. Lappo-Danilevsky; the World War I; the exile; the arrest.